

Олексій Гончаренко

Державний вищий навчальний заклад
«Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»
доктор історичних наук, професор (Україна)
e-mail: oleksijghoncharenko@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8882-6397>
ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/AAC-1919-2020>

Місце обласних управ у системі гітлерівського окупаційного апарату влади: процес створення, службові компетенції, характеристики керівників (1941 – 1942)

Анотація. Метою дослідження є реконструкція процесу створення обласних управ, визначення рівня службових компетенцій їх керівників, з'ясування причин вступу представників місцевого населення на службу в окупаційні органи влади. **Методологія дослідження** опирається на застосування принципів системності, науковості та історизму, а також спеціальних методів джерелознавчого, структурно-функціонального, ретроспективного аналізу. **Наукова новизна** пояснюється проведенням системним аналізом основних напрямів функціонування органів місцевого управління у системі нацистського окупаційного апарату влади у сфері реконструкції маловідомих сторінок окупаційного минулого. Водночас автор використовує як напрацювання вітчизняних дослідників, так і маловідомі оригінальні архівні джерела, зокрема і матеріали кримінального судочинства установ НКВС. **Висновки.** Створені з ініціативи української громадськості та осередків ОУН і санкціоновані тимчасовою військовою адміністрацією обласні управи перетворилися на реальні регіональні органи цивільної влади. Адміністрація Райхскомісаріату «Україна» у своїй практичній діяльності виходила з принципу заборони створення органів місцевого управління обласного рівня. Тому наприкінці 1941 р. розпочався поетапний процес ліквідації цих управлінських структур. До службової компетенції обласних управ відносились питання економічного, господарського та культурно-освітнього характеру. Певний час до їх відання відносились керівництво та контроль за роботою місцевих поліцейних формувань, проведення кримінально-процесуальних дій, а також винесення рішень щодо адміністративних покарань правопорушників встановленого порядку управління. Мотивація вступу представників місцевого населення на службу в окупаційні органи влади продовжує залишатись дискусійною. Але, загалом, моделі поведінки цих людей вписуються в стратегії елементарного виживання, «приспосовування», котрі за нацистського окупаційного режиму були досить поширеними.

Ключові слова: тимчасова військова адміністрація, Райхскомісаріат «Україна», обласна управа, районна управа, орган влади, окупаційний режим, місцеве населення.

Постановка проблеми. Однією із проблем історії нацистського окупаційного режиму, встановленого в Україні, є функціонування органів місцевого управління, без яких німецькій адміністрації не вдалося б успішно реалізувати завдання, поставлені перед ними керівництвом Третього Райху. Насамперед це стосується максимального вилучення матеріальних ресурсів та хижацької експлуатації людського потенціалу країни, тотального фізичного винищення етнічних груп населення, оголошених расовими ворогами Німеччини. Не маючи достатньої кількості кадрів для забезпечення роботи владних структур, німецька адміністрація була змушена залучати до виконання обов'язків у новостворених органах управління представників місцевого населення.

Шляхи до співпраці з окупантами і життєві обставини людей, які добровільно чи вимушено погодились працювати в окупаційних органах влади, були різними. Але у будь-якому разі вони працювали на потреби окупантів, реалізуючи на практиці регулятивні імпульси нормативно-правового порядку, які надходили від їх безпосередніх німецьких керівників. Тому аналіз безпосередніх мотивацій і причин вступу представників місцевого населення на службу до тогочасних органів влади продовжує залишатися одним із перспективних напрямів дослідницьких зусиль вітчизняних науковців, адже аналогічні процеси в окупованих районах України відбуваються і сьогодні. Цим і зумовлюється актуальність цієї публікації.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Розглядаючи історіографічні аспекти заявленої проблеми, зазначимо, що вона усе ще залишається однією із малодосліджених. Аналізуючи доробок сучасних дослідників цієї проблеми, слід виділити два масиви публікацій: інтерпретацій

інституційно-правового виміру функціонування органів місцевого управління обласного рівня та особистісного вибору людей, які вступали до них на службу.

Нормативні та інституційно-правові аспекти функціонування органів обласного управління тимчасових військових адміністрацій (далі – ТВА) та «Райхскомісаріату «Україна» (далі – РКУ) розглядає порівняно невелика кількість науковців. У будь-якому разі дослідників, які реконструюють роботу органів місцевого управління районного та міського рівнів, значно більше. Системний аналіз функціонування обласних управ міститься у монографії та публікації автора цієї статті [Гончаренко, 2010 : 37– 41; Гончаренко, 2011 : 600]. Також результати наукового пошуку та інтерпретації даної проблеми опубліковані у спільній з М.Куницьким і О.Лисенком монографії [Гончаренко, Куницький & Лисенко, 2014 : 151]. Окремі аспекти формування і реконструкції відповідного владного окупаційного інструментарію здійснюваних з боку адміністрації РКУ розглядає М.Куницький [Куницький, 2014 : 564]. Особливості створення та функціонування обласних управ у контексті діяльності на окупованих територіях осередків ОУН розглядають Б.Зек [Зек, 2014 : 160–163; Зек, 2016: 239], С.Стельникович [Стельникович, 2016 : 522] та І.Ковальчук [Ковальчук, 2011 : 153–166; Ковальчук, 2013 : 304–315; Ковальчук, 2015 : 16–22]. Аналіз суто історіографічних напрацювань вітчизняних дослідників у сфері реконструкції особливостей створення і роботи органів місцевої окупаційної влади перебуває у центрі уваги А.Іваненко [Іваненко, 2019 а : 113–123; Іваненко, 2019 б : 30–37; Іваненко 2019 в : 19–25].

Проблеми кадрового забезпечення функціонування обласних управ практично ніхто із дослідників не розглядає. Не перебувають у центрі уваги і конкретні життєві долі керівників та відповідальних працівників цих органів влади. Лише окремі згадки про роботу обласних управ та характеристики їх службовців містяться у монографії В.Шайкан [Шайкан, 2005 : 564].

Отже, проблема функціонування обласних управ як складової частини окупаційного апарату влади перебуває у центрі уваги О.Гончаренка, М.Куницького та О.Лисенка. І лише окремі аспекти особистісного виміру явища колабораціонізму містяться у праці В.Шайкан. Тому вивчення цієї проблеми та інтерпретація потребують додаткових дослідницьких зусиль. Відповідно до цього **метою дослідження** є реконструкція процесу створення обласних управ, визначення рівня службових компетенцій їх керівників, з'ясування причин вступу представників місцевого населення на службу в окупаційні органи влади.

Виклад основного матеріалу. Вважаємо доцільним подати декілька пояснюючих ремарок, аби не відривати предмет нашого дослідження від конкретної управлінської практики, яка склалась в окупованій Україні в 1941 – 1942 рр. у сфері адміністративно-територіального устрою та створення обласних управ.

Із окупацією України гітлерівцями було створено декілька адміністративно-територіальних формувань, найбільшим із яких був РКУ. До його створення вся окупована територія України перебувала у віданні ТВА, яку слід відрізнити від зони відповідальності військової адміністрації. У підпорядкуванні останньої перебували північно-східні регіони України. Ці регіони (разом із Кримом) також планували передати в управління РКУ, але через військові поразки Німеччини цього вже не сталося. А от ТВА в 1941 та 1942 рр. планомірно передала владу цивільній адміністрації РКУ. Але саме ТВА і створила обласні органи управління, більш відомі як обласні управи. Адміністрація ж РКУ ніколи на такі кроки не йшла і у своїй практичній діяльності виходила з принципу заборони створення органів місцевого управління обласного рівня, зосереджуючи свою увагу виключно на районній, міській та сільській її ланках.

Певну складність при аналізі організаційної структури окупаційного апарату влади становлять особливості німецько-українських перекладів тогочасних означень. Частина німецьких термінів не має відповідних аналогів в українській мові. Про існування обласної ланки управління в окремих регіонах України свідчить той факт, що у зверненнях німецьких комендатур до обласних управ зазначалася їх офіційна назва, наприклад, «Gebietsverwaltung Winniza. Oblast». Означення «Oblast» присутнє у німецькій мові та, між іншим, означає – «адміністративно-територіальна одиниця в СРСР». Так, його використання доводить факт існування обласних управ, адже у іншому випадку німецькі урядовці відмовились би від цього означення. Окрім того, назва «Gebietsverwaltung» (обласне управління) так само як і «Rajonsverwaltung» (районне управління) для німецьких органів управління не використовувалась.

Проведений нами у попередніх дослідженнях аналіз архівних джерел доводить той факт, що на території Волині, Рівненщини, Житомирщини та Вінниччини у період липня-вересня 1941 р. були створені обласні управи. Ці структури користувалися статусом адміністративно-територіальних органів управління. На територіях на «схід від Дніпра» відомості про функціонування цих органів влади майже відсутні. Обласні управи у період перебування відповідних регіонів в управлінні ТВА були створені у Вінниці [ДАВіО. Ф.Р-1311. Оп. 1. Спр. 279. Арк. 11], Житомирі [ДАЖО. Ф.Р-1426. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 9–11], Луцьку [ДАВО. Ф.Р-

1. Оп. 2. Спр. 2. Арк. 3]. Про реальну управлінську значимість свідчить той факт, що із часу їх створення у липні – серпні 1941 р. вони, за погодженням із структурами ТВА, формували та здійснювали безпосереднє керівництво підлеглими районними та міськими управами.

Зі створенням структур РКУ ситуація щодо функціонування обласних управ розпочала кардинально змінюватися. Вони не вписувались у концептуальні підходи керівництва РКУ щодо здійснення окупаційної політики та принципових підходів до формування системи окупаційних органів влади. До того ж, у результаті їх діяльності створювалась строго ієрархізована та субординована службовими повноваженнями система органів влади вертикального управлінського рівня, юридично обрамлена у конкретні нормативно-правові приписи.

Незважаючи на суворий контроль з боку ТВА, обласні управи усе ж отримали певний управлінський «люфт» у керівництві підлеглими місцевими управами. У взаємовідносинах обласних управ із німецькими управлінськими структурами РКУ почали виникати конфлікти у правозастосуванні нормативних актів, виданих ще ТВА. Так, у Вінниці керівництво обласної управи, не погоджуючись із рішенням місцевого німецького керівника, звернулося із відповідним службовим поданням до керівника генеральної округи «Житомир» із проханням відмінити нормативний акт гебітскомісара, оскільки він суперечив аналогічному документу погодженому у свій час із ТВА. Отже, як бачимо, фактично із передачею території області у відання адміністрації РКУ почали виникати певні правові колізії. Прийняті місцевими адміністраціями РКУ нормативні акти не узгоджувались із приписами, які були видані у період існування ТВА. Зазначимо, що у цьому конфлікті генеральний комісар прийняв аргументацію обласної управи і відмінив нормативний акт гебітскомісара [ДАВіО. Ф.Р-1311. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 62].

Наприкінці 1941 р. розпочався поетапний процес ліквідації структур обласного рівня. У грудні цього року частину керівного складу Вінницької обласної управи були направлено до адміністрації генерального комісаріату «Житомир» [ДАВіО. Ф.Р-1311. Оп. 1. Спр. 279. Арк. 4, 5]. А на початку березня 1942 р. обласна управа у Вінниці припинила свою роботу [ДАВіО. Оп. 1. Спр. 289. Арк. 40].

Отже, маємо усі підстави стверджувати, що із політичного погляду створення обласних управ стало хибним кроком ТВА, керівництво якої, розпочавши будівництво владних інституцій в окупованій Україні, суто формально відтворювало довоєнні органи регіональної влади. Але це суперечило стратегії окупаційного адміністрування, відповідно до якої не дозволявся будь-який натяк на відродження української державності, а тому спроби централізації «українських» органів влади були приречені на невдачу. Проте формування управлінських рівнів «фельдкомендатура – обласна управа – районні управи» та «орткомендатури – районні управи» стало непоганим рішенням ТВА, керівники яких, сформувавши тимчасові органи влади та повністю використавши їх потенціал, змогли розв'язати проблеми початкового етапу окупації. Із завершенням формування цивільної адміністрації РКУ ця «недоречність» була виправлена і обласні управи виявились ліквідованими, а їх працівники поповнили кадрові вакансії у німецьких органах управління.

Водночас, створюючи органи місцевого управління, як ТВА, так і управлінці РКУ змушені були рекрутувати до їх персонального складу працівників, набраних із представників місцевого населення. Тому на прикладі особистого життєвого шляху та майбутньої долі цих людей варто визначити як мотиви, відповідно до яких вони вступали на службу в окупаційні владні структури, так і простежити особливості створення та подальшої діяльності обласних управлінських інституцій.

Як свідчать матеріали кримінальної справи, оформленої Житомирським органом НКВС в 1945 р., одним із типових представників місцевого населення, які без вагань погодились служити в окупаційних органах влади був О.Яценюк. Саме йому довелося стати керівником Житомирської обласної управи та упродовж декількох місяців очолювати цей управлінський орган. Одночасно із ним, 27 липня 1945 р. було заарештовано В.Крижанівського, який працював керівником фінансового відділу обласної управи. Матеріали слідства щодо О.Яценюка та В.Крижанівського було об'єднано в одну кримінальну справу, аналіз якої дозволяє відкрити маловідомі сторінки окупаційного минулого. Зазначимо, що під час обшуку у О.Яценюка було вилучено досить «крамольний» доказ – газету «За Родину» від 28 грудня 1944 рр., яка видавалась Комітетом визволення народів Росії. Іншого майна у заарештованого не було.

О.М.Яценюк був українцем за національністю, мав вищу юридичну освіту, закінчив юридичний факультет Петроградського університету. За соціальним походженням належав до селян – бідняків. Народився він у 1881 р. – тобто на момент окупації Вінниці йому виповнилося 60 років. На жаль, радянського слідчого не цікавили характерні для тогочасного кримінального процесу обставини його довоєнного життя, можливий ступінь конфлікту із радянським тоталітарним режимом. Справа у тім, що практично усі працівники судових та юридичних установ Російської імперії після більшовицького перевороту та встановлення так званої радянської влади упродовж 20-30 рр. XX ст. із цих структур були усунуті. Немало із них було

безпідставно засуджено під час масових політичних репресій. Ті ж, кого оминула радянська репресивна машина, у кращому випадку працювали на посадах юридичних консультантів різноманітних радянських установ та організацій. До роботи у юридичних установах чи судах їх не допускали.

Отож, можемо припустити, що за радянської влади і О.Яценюка було усунуто із служби в судових чи юридичних установах. У будь-якому разі у протоколі допиту містяться факти перебування його на посаді юридичного консультанта місцевого відділення Південно-Західної залізної дороги [АУСБУЖО. Ф. 5. Спр. 8868. Арк. 8]. Як пояснив О.Яценюк, він не зміг евакуюватися у зв'язку із виконанням службових обов'язків, а також тим, що мав сім'ю, яку вирішив не залишати [АУСБУЖО. Ф. 5. Спр. 8868. Арк. 17]. Такі суто життєві обставини, відповідно до яких люди залишалися в окупації, були досить поширеним явищем. У подальшому, даючи свідчення, він зізнався, що на той час не вірив у перемогу Червоної армії і вважав, що вона більше не зможе відвоювати втрачені території [АУСБУЖО. Ф. 5. Спр. 8868. Арк. 32]. Зазначимо, що такі настрої влітку 1941 р. були досить поширеними.

Інший звинувачений по цій справі В.Крижанівський, 1894 р.н., також мав вищу юридичну освіту. У 1918 р. закінчив юридичний факультет Київського університету. Але у зв'язку із хворобою, зокрема, значною втратою функції слуху, за одержаним фахом не працював, пере kwalіфікувавшись на фінансового працівника. Війну зустрів на посаді начальника відділу державних прибутків Житомирського обласного фінансового управління.

На початку липня 1941 р. під час підготовки до евакуації він добровільно погодився залишитися на окупованій території для проведення підпільної роботи. Звісно, що жодної підривної діяльності проти окупантів він не проводив, до того ж за тиждень після вступу німецьких військ В.Крижанівський вступив на службу у фінансовий відділ міської управи. У серпні 1941 р. був призначений керівником фінансового відділу обласної управи. У другій половині листопада 1941 р., після ліквідації обласної управи, його перевели на посаду інспектора фінансового відділу генерального комісаріату «Житомир» [АУСБУЖО. Ф. 5. Спр. 8868. Арк. 84–86].

Німецькі війська увійшли до Житомира вже 9 липня 1941 р. До 14 липня 1941 р. О.Яценюк знаходився вдома, після чого був запрошений на засідання обласного громадського комітету, який ще мав назву обласного управління. Цей орган, за погодженням із німецькою адміністрацією, був створений українською інтелігенцією та осередком ОУН, який прибув до міста. Знаходився він у приміщенні колишньої міської ради. Керівник цього органу І.Луцюк, запропонував О.Яценюку взяти на себе обов'язки завідувача земельного відділу. І.Луцюк, як встановив у своїх працях І.Ковальчук, змушений був покинути місто, рятуючись від німецьких репресій [Ковальчук, 2015 : 118]. Тому 1 серпня 1941 р. О.Яценюка загальними зборами працівників було обрано керівником обласної управи. Сам О.Яценюк назвав цей орган «Обласним громадським комітетом» [АУСБУЖО. Ф. 5. Спр. 8868. Арк. 20].

Обіймав О.Яценюк цю посаду до 14 листопада 1941 р., після чого був заарештований і близько півтора місяця перебував під домашнім арештом. Разом із ним був заарештований його син Лев та ще декілька осіб. З часом усі вони були ув'язнені і перебували під слідством.

Причиною застосування німецьких репресій, зі слів О.Яценюка, стала незаконна роздача місцевому населенню продуктів харчування та саботаж. Цілком очевидно, що німецьке слідство не змогло довести провини О.Яценюка, оскільки після розмови із гебітскомісаром його та сина Лева звільнили. Але з часом він одержав документ, у якому містилася заборона не лише працювати у німецьких установах, а й навіть заходити до них. Ця заборона була дієвою, оскільки, одержавши виклик про особисту явку до юридичного відділу гебітскомісаріату, він не насмівся туди увійти. Але з часом О.Яценюка було призначено нотаріусом та суддею з розгляду цивільних справ [АУСБУЖО. Ф. 5. Спр. 8868. Арк. 17, 18].

Отже, зі створенням РКУ німецькою адміністрацією розпочалася «чистка» місцевого владного апарату, зокрема й обласного рівня. Ця обставина простежується в усіх без винятку регіонах окупованої України. Незважаючи на звільнення із під слідства, О.Яценюк вже не мав права обіймати посади в окупаційних органах влади будь-якого рівня. Масові арешти періоду жовтня–листопада 1941 р. зачепили і ще одного сина голови обласної управи – Олександра. Про його особисту долю О.Яценюк відомостями не володів. Він лише зазначав, що за окремими чутками його бачили серед групи людей, яких перевозили для проведення розстрілу [АУСБУЖО. Ф. 5. Спр. 8868. Арк. 18 зв.]. Як бачимо, служба в окупаційних органах влади не рятувала від німецьких репресій ні самих їх працівників, ні близьких родичів.

«Наведення порядку» шляхом ліквідації обласних структур управління саме на початку роботи адміністрації РКУ підтверджується й іншими фактами. Так, В.Крижанівський свідчив, що до середини листопада 1941 р. цивільну владу у місті та регіоні репрезентувала обласна управа. Її керівник О.Яценюк одержував вказівки безпосередньо від фельдкомендатури. А от

після передачі міста у відання адміністрації РКУ вся повнота цивільної влади перейшла до генерального комісаріату, а обласну управу було ліквідовано [АУСБУЖО. Ф. 5. Спр. 8868. Арк. 90 зв.].

Як можна пересвідчитись із матеріалів, зібраних радянським слідством, до службової компетенції обласної управи відносились питання економічного, господарського та культурно-освітнього характеру. Обласній управі були підпорядковані районні та міські органи управління, і саме з її боку здійснювалося загальне управління. На місця надсилалися відповідні нормативні документи, виконання яких суворо контролювалося. В.Крижанівський, який очолював фінансовий відділ управи, особисто розробив проект збору податків та зборів із місцевого населення, що дозволило досить швидко і ефективно наповнити відповідні резерви обласної управи. До завершення роботи обласної управи на її рахунки надійшло близько 4,5 млн. крб. Додатковими джерелами фінансування її роботи став продаж майна людей, які змогли евакуюватися, а також євреїв, розстріляних німецькими окупантами [АУСБУЖО. Ф. 5. Спр. 8868. Арк. 92].

Певний час до службової компетенції обласної управи входили і питання керівництва та контролю за роботою місцевих поліцейних формувань. О.Яценюк свідчив, що до часу створення цивільної адміністрації РКУ поліція перебувала у його підпорядкуванні, а контроль за її роботою він здійснював через відповідні районні органи влади. Процес призначення керівників поліцейних формувань також проводився обласною управою. З часом це право перейшло до відання гебітскомісарів [АУСБУЖО. Ф. 5. Спр. 8868. Арк. 27, 27 зв.]. За іншими даними місцева поліція була виведена із-під підпорядкування обласної управи ще в період існування ТВА. Ці формування перейшли в службове підпорядкування фельдкомендатури, а у листопаді 1941 р. – до цивільної адміністрації РКУ [АУСБУЖО. Ф. 5. Спр. 8868. Арк. 63, 69].

Оскільки у перші місяці окупації на Житомирщині ще не діяли судові органи, то на обласну управу покладалася компетенція на винесення рішень щодо кримінальних покарань тих представників місцевого населення, які вчиняли правопорушення. Попереднє слідство проводилося місцевою поліцією, а його результати направлялися на затвердження керівництва обласної управи. Такий порядок винесення рішень про покарання правопорушників діяв недовго, оскільки голова обласної управи передав право на розгляд цього керівникам районних управ. Максимальний термін покарання осіб, зі слів О.Яценюка, визнаних винними у вчиненні протиправних дій, становив до одного місяця тюремного ув'язнення. Він також мав повноваження щодо винесення рішень про застосування адміністративних покарань [АУСБУЖО. Ф. 5. Спр. 8868. Арк. 28, 28 зв., 70].

Звісно, що О.Яценюк намагався применшити рівень своїх службових повноважень. Так, колишній відповідальний працівник Житомирської кримінальної поліції Л.Хржановський, перебуваючи в статусі обвинуваченого, свідчив про те, що О.Яценюк, розглядаючи кримінальні справи, засуджував осіб, визнаних особисто ним винними на строк від одного місяця до одного року тюремного ув'язнення. Він також зазначав, що керівник обласної управи розглядав висновки у справах політичного характеру, які йому направляв відповідний відділ кримінальної поліції [АУСБУЖО. Ф. 5. Спр. 8868. Арк. 68, 70]. Здебільшого ці справи стосувалися радянського активу колишніх працівників НКВС та членів партії. Із цього приводу зазначимо, що колишній працівник поліції обмовляв О.Яценюка, оскільки насправді він не мав права розглядати справи політичного характеру. Оригінальна документація обласних управ засвідчує, що ці справи направлялися в «гестапо». Та, власне, і в матеріалах кримінальної справи відсутні спроби слідчого розвинути факти надані Л.Хржановським.

Особлива увага з боку радянського слідства приділялася зв'язкам О.Яценюка із осередками українських націоналістів, які діяли у місті. Обвинувачений таки визнав, що примкнув до їх діяльності задля створення «самостійної Української держави», але так і не зміг пояснити слідству у чому ж полягав конкретний напрям його роботи в організації [АУСБУЖО. Ф. 5. Спр. 8868. Арк. 32]. Звісно, перебуваючи під тиском радянських спецслужб, О.Яценюк міг зізнатися і в злочинах ще більшої міри тяжкості. Із його слів у серпні 1941 р. до нього у службовий кабінет завітав головний редактор періодичного видання «Голос Волині» Маслій, і після проведеної бесіди «завербував» його до організації. Конкретним завданням «завербованого» О.Яценюка стала пропаганда ідей української державності [АУСБУЖО. Ф. 5. Спр. 8868. Арк. 33, 33 зв.]. Визнавши факт проведення такого напрямку роботи серед працівників підлеглих йому районних управ, О.Яценюк не зумів назвати жодного конкретного прізвища людини, із якою він начебто проводив антирадянську агітацію. Зі слів О.Яценюка, за його допомогою, зокрема і службовою кореспонденцією, у районні управи направлялась література націоналістичного змісту. Але жодної назви начебто розісланих обласною управою різноманітних брошур він також не зумів назвати. У результаті – радянський слідчий так і не зміг одержати доказів активної участі О.Яценюка в діяльності осередків ОУН у Житомирі.

Зазначимо, що осередки ОУН у Житомирі, дійсно, існували [Ковальчук, 2011 : 153–166]. До того ж, саме вони створили обласну управу та привели до присяги її особовий склад. Що стосується причини арешту сина голови обласної управи О.О.Яценюка, то цілком очевидно, що його було заарештовано за контакти із націоналістами. Саме О.О.Яценюк був призначений директором відновленого у середині 1941 р. учительського інституту [Ковальчук, 2012 : 306]. За даними І.Ковальчука, він очолював Житомирський обласний провід ОУН (М). Наприкінці листопада 1941 р., за активне вшанування 20-ї річниці Базарської трагедії, він був заарештований СД [Ковальчук, 2015 : 119].

Особиста доля обох фігурантів кримінальної справи була доволі схожою і потрібно визнати типовою для тих часів. Так само як і О.Яценюк, В.Крижанівський евакуювався разом із німецькою адміністрацією. Але, якщо О.Яценюк потрапив на територію Словаччини [АУСБУЖО. Ф. 5. Спр. 8868. Арк. 139 зв.], то В.Крижанівського доля занесла до Німеччини. Обидва потрапили до Житомира в порядку репатріації і майже одночасно були заарештовані радянськими спецслужбами у липні 1945 р. [АУСБУЖО. Ф. 5. Спр. 8868. Арк. 86]. Повернувшись додому, В.Крижанівський пробув на свободі близько двох тижнів, а О.Яценюк – одну ніч. Радянські спецслужби працювали досить оперативно. До Житомира він прибув увечері 23 серпня 1945 р., а наступного дня йому було пред'явлено обвинувачення та розпочато відповідні процесуальні дії [АУСБУЖО. Ф. 5. Спр. 8868. Арк. 18].

Після закінчення слідства та пред'явлення обвинувачення, 19 жовтня 1945 р. розпочалось судові засідання Військового трибуналу військ НКВС по Житомирській області. Спочатку злочинні дії обох підсудних було кваліфіковано за ст. 54-1 «А» – «зрада Батьківщині». Але суд, перекваліфікував ознаки злочину, вчиненого О.Яценюком, і виніс рішення не застосовувати до нього санкції ст. 54-1 «А» у повному обсязі. Натомість склад злочину, вчиненого О.Яценюком, було кваліфіковано за ст. 2 Указу Президії Верховної Ради СРСР від 19 квітня 1943 р. У результаті винесеного вироку, О.Яценюка було засуджено до заслання на каторжні роботи строком на 15 років, поразкою у правах терміном на 5 років та конфіскацією майна. Злочинні дії В.Крижанівського не були перекваліфіковані, і в результаті його засудили до позбавлення волі строком на 10 років, поразкою у правах та конфіскацією належного майна [АУСБУЖО. Ф. 5. Спр. 8868. Арк. 143].

О.Яценюк не погодився із вироком трибуналу і доводив, що працюючи в окупованому місті «приносив користь своєму народу» та «захистив від усіх бід тисячі радянських громадян». Останній аргумент, зі слів О.Яценюка, могло підтвердити все «населення області». Тому він і просив звільнити його від покарання, мотивуючи це станом здоров'я та 65-річним віком та бажанням «померти у колі своєї сім'ї» [АУСБУЖО. Ф. 5. Спр. 8868. Арк. 148, 150 зв.].

Подальша доля фігурантів цієї кримінальної справи склалася по різному. В.Крижанівський, повністю відбув термін ув'язнення і був звільнений із місць позбавлення волі 15 серпня 1955 р., а от О.Яценюк 26 липня 1951 р. помер, відбуваючи покарання у Кемеровській області [АУСБУЖО. Ф. 5. Спр. 8868. Арк. 168 зв.].

У 1995 р. відповідно до Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» від 17 квітня 1991 р. прокуратурою Житомирської області кримінальну справу було переглянуто. Але О.Яценюка та В.Крижанівського було визнано такими, що реабілітації не підлягали [АУСБУЖО. Ф. 5. Спр. 8868. Арк. 175].

Отже, однією із проблем історії нацистського режиму, встановленого в Україні є функціонування органів місцевого управління, зокрема й обласного рівня, без яких німецькій адміністрації не вдалося б успішно реалізувати завдання окупаційної політики. Аналіз безпосередніх мотивацій і причин, відповідно до яких представники місцевого населення вступали на службу до окупаційних органів влади, продовжує лишатися одним із перспективних напрямів дослідницьких зусиль вітчизняних науковців. Одним із джерел проведення цих досліджень можуть стати матеріали архівно-слідчих справ на осіб, які, справді, співпрацювали з окупаційною адміністрацією в управлінській сфері, виконуючи обов'язки керівників та відповідальних працівників обласних управ.

Матеріали типової кримінальної справи на О.Яценюка та В.Крижанівського засвідчують той факт, що з ініціативи осередків ОУН та відповідними санкціями ТВА було створено Житомирську обласну управу, як орган регіонального цивільного управління. Архівні документи доводять факт створення цих органів і на Волині, Рівненщині та Вінниччині. Адміністрація ж РКУ на такі кроки не йшла і у своїй практичній діяльності виходила з принципу заборони створення органів місцевого управління обласного рівня, зосереджуючи свою увагу виключно на районній, міській та сільській ланках. Тому після передачі відповідних територій у відання РКУ, ситуація щодо функціонування обласних управ розпочала кардинально змінюватися. Вони не вписувались у концептуальні підходи керівництва РКУ щодо здійснення окупаційної політики та принципових підходів до формування системи окупаційних органів влади. Наприкінці 1941 р. розпочався поетапний процес ліквідації структур обласного рівня.

Як можна пересвідчитись із матеріалів зібраних радянським слідством, до службової компетенції Житомирської обласної управи відносились питання економічного, господарського та культурно-освітнього характеру. Обласній управі були підпорядковані районні та міські органи управління і саме із її боку здійснювалося загальне управління. На місця надсилалися відповідні нормативні документи, виконання яких суворо контролювалося.

Певний час до службової компетенції обласної управи входили і питання керівництва та контролю за роботою місцевих поліцейних формувань. Контроль за її роботою голова обласної управи здійснював через відповідні районні органи влади. Процес призначення керівників поліцейних формувань також провадився обласною управою. З часом це право перейшло до відання німецької адміністрації.

На обласну управу покладалася компетенція на винесення рішень щодо кримінальних та адміністративних покарань тих представників місцевого населення, які вчиняли правопорушення. Попереднє слідство проводилося місцевою поліцією, а його результати направлялися на затвердження керівництву обласної управи. Такий порядок винесення рішень про покарання правопорушників діяв недовго, оскільки голова обласної управи передав право на розгляд цих питань керівникам районних управ.

Особиста доля керівників органів місцевого управління та їх відповідальних працівників мала трагічний присмак. Евакуювавшись разом із німецькою адміністрацією вони потрапляли до різних країн Європи, але після закінчення війни були передані радянській стороні і повернулися додому за процедурою репатріації. Звісно, що після цього їх заарештовували і після проведення усіх слідчих і судових процедур досить суворо засуджували.

Аналіз мотивацій вступу людей на службу в окупаційні органи влади продовжує залишатись доволі контроверсійним. В будь-якому разі матеріали кримінальної справи О.Яценюка та В.Крижанівського не дають нам підстав для формулювання однозначних висновків. Вони не мали видимих образ на радянську владу, хоч цілком гіпотетично О.Яценюку і не дозволили працювати за фахом. Не простежуються у матеріалах справи і будь-які ідейні мотиви, адже радянське слідство так і не змогло довести приналежність керівника Житомирської обласної управи до участі в роботі місцевого осередку ОУН. Проте моделі їх поведінки вписуються в стратегії елементарного виживання, «пристосування», котрі за нацистського окупаційного режиму були доволі поширеними.

Подяка. Висловлюємо щиру вдячність усім членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримав фінансової підтримки для дослідження, авторства та / або публікації цієї статті.

Джерела та література:

АУСБУЖО – Архів управління Служби безпеки України у Житомирській області.

ДАВіО – Державний архів Вінницької області.

ДАВО – Державний архів Волинської області.

ДАЖО – Державний архів Житомирської області.

ДАРО – Державний архів Рівненської області.

Гончаренко, О.М. (2011). *Функціонування окупаційної адміністрації Райхскомісаріату «Україна»: управлінсько-розпорядчі та організаційно-правові аспекти (1941–1944 рр.)*. К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 600 с.

Гончаренко, О. (2010). *Органи обласного управління на теренах Райхскомісаріату «Україна»: організаційна структура, компетенція та досвід функціонування (1941-1944 рр.)*. *Часопис української історії*, 17, 37–41.

Гончаренко О.М., Куницький М.П. & Лисенко О.Є. (2014). *Система органів місцевого управління на території райхскомісаріату «Україна» та «військової зони». 1941–1944 рр.* К.: НАН України, Ін-т історії України, 151 с.

Зек, Б. (2014). *Українська допоміжна адміністрація Луцька у роки нацистської окупації. Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету*, 25, 160–163.

Зек, Б. М. (2016). *Луцьк у роки нацистської окупації (1941–1944 рр.): (дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – Історія України)*. Луцьк, 239 с.

Іваненко, А. (2019а). *Людина в умовах гітлерівської окупації України: сучасна вітчизняна історіографія*. *Часопис української історії*, 39, 113 – 123. DOI: 10.26661/swfh-2019-52-034.

Іваненко, А. (2019б). *Українське суспільство в лещатах нацистського «Нового порядку»: огляд сучасних вітчизняних дисертаційних досліджень*. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, 52, 30–37. DOI: 10.26661/swfh-2019-52-034.

Іваненко, А. (2019в). *Функціонування місцевих юридичних установ у зоні відповідальності Військової адміністрації окупованої України (1941 – 1943 рр.)*. *Наукові записки Вінницького*

.....
державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Збірник наукових праць. Серія: Історія, 29. 19–25. DOI: 10.31652/2411-2143-2019-29-19-25.

Ковальчук, І. (2011). Прихід похідної групи ОУН під проводом Андрія Мельника «Північ» до Житомира у липні 1941 р. *Розбудова держави*, 1–2, 153–166.

Ковальчук, І. (2013). Освітній аспект діяльності обох ОУН на Житомирщині у другій половині 1941 року. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 6. Історичні науки*, 10, 304–315.

Ковальчук, І. (2015). Керівництво підпілля обох ОУН на Житомирщині у період нацистської окупації: персональний склад і соціально-політичний портрет. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, 42, 116–122.

Куницький, М. П. (2014). *Соціально-правовий статус місцевого населення Райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.): монографія*. К.: ПП «НВЦ «Профі», 2014, 564 с.

Стельникович, С. С. (2016). *Нацистський окупаційний режим на території Житомирсько-Вінницького регіону і місцеве населення: паралелі існування й боротьби (1941 – 1944 рр.): (дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01 – Історія України)*. Київ, 522 с.

Шайкан, В. О. (2005). *Колабораціонізм на території Рейхскомісаріату «Україна» та військової зони в період Другої світової війни. Монографія*. Кривий Ріг: Мінерал, 564 с.

Алексей Гончаренко

Государственное высшее учебное заведение «Переяслав-Хмельницкий
государственный педагогический университет имени Григория Сковороды»
доктор исторических наук, профессор (Украина)

**Место областных управ в системе гитлеровского оккупационного аппарата власти:
процесс создания, служебные компетенции, характеристики руководства (1941 – 1942)**

Аннотация. Целью исследования является реконструкция процесса создания областных управ, обозначение уровня служебных компетенций их руководителей, причин вступления представителей местного населения на службу в оккупационные органы власти. **Методология исследования** базируется на применении принципов системности, научности и историзма, а также специальных методов источниковедческого, структурно-функционального, ретроспективного анализа. **Научная новизна** объясняется проведенным системным анализом основных направлений функционирования органов местного управления в системе нацистского аппарата власти в сфере реконструкции малоизвестных страниц оккупационного прошлого Украины. При этом автор использует как наработки отечественных исследователей, так и малоизвестные оригинальные архивные источники, в том числе и материалы уголовного судопроизводства учреждений НКВД. **Выводы.** Созданные с инициативы украинской общественности и групп ОУН, санкционированные ВВА областные управы превратились на реальные региональные органы гражданской власти. Но администрация РКУ в своей практической деятельности исходила из принципа запрета на создание органов местного управления областного уровня. Поэтому, областные управы не вписывались в концептуальные подходы руководства РКУ к проведению оккупационной политики и принципиальных подходов к созданию системы местных органов власти. В конце 1941 г. начался поэтапный процесс ликвидации этих управленческих структур. К служебной компетенции областных управ относились вопросы экономического, хозяйственного и культурно-просветительского характера. Некоторое время в служебную компетенцию областных управ входили и вопросы руководства и контроля за работой местных полицейских формирований, проведение криминально-процессуальных действий, а также вынесение решений административных наказаний правонарушителей установленного порядка управления. Обозначены некоторые закономерности поведения людей, находившихся в условиях оккупации. Контрверсионной продолжает оставаться мотивация их вступления на службу в оккупационные органы власти. Но, в целом, модели их поведения вписываются в стратегии выживания, «приспособленчества», которые в условиях нацистского оккупационного режима были достаточно распространенными.

Ключевые слова: временная военная администрация, Райхскомиссариат «Украина», областная управа, районная управа, орган власти, оккупационный режим, местное население.

Oleksii Goncharenko

State Higher Educational Institution «Pereyaslav-Khmelnytsky State Pedagogical University named of Grigory Skovoroda»

Dr (History), Professor (Ukraine)

The place of regional administrations in the system of Hitler's occupation apparatus of power: the process of creation, official competences, characteristics of the heads of 1941–1942.

Abstract. *The purpose of the study is to reconstruct the process of establishing regional administrations, to determine the level of official competencies of their leaders, to find out the reasons for the entry of representatives of the local population into the occupation authorities. The methodology of the research is based on the usage of principles, scientific quality, historic quality, as well as special sources, structural and functional and retrospective analyses. The scientific novelty lies in the systematic analysis of the main directions of the local authorities functioning in the system of Nazi authorities staff that was conducted as well as in the reconstruction of the unknown of little known pages of Ukraine's occupation past. Conclusions.* The author of the publication, analyzing the original archival sources of the occupation authorities at the regional level, as well as the materials of the criminal proceedings of the NKVS institutions, reconstructs the functioning of the regional directorates created by the temporary military administration (hereinafter – TMA) transferred to the Reichskommissariat "Ukraine" (hereinafter – RKU) during the change of jurisdiction of the Ukrainian lands seized by Germany. Created with the initiative of the Ukrainian public and groups of the UUN, the regional directorates authorized by the TMA turned into real regional civil authorities. But the RKU administration in its practical activities was based on the principle of prohibiting the establishment of local government bodies of the regional level. Therefore, the regional administrations did not fit into the conceptual approaches of the RKU administration to the occupation policy and principled approaches to the creation of local government system. At the end of 1941, a step-by-step process of liquidation of these administrative structures was started. The official competence of the regional directorates included the issues of economic, economic, cultural and educational character. For some time, the official competence of the regional directorates also included the issues of management and control over the work of local police formations, carrying out of criminal and procedural actions, as well as making decisions on administrative punishments of offenders of the established management procedure.

The author of the publication identifies some regularities in the behaviour of people under occupation. The motivation for them to join the occupation authorities continues to be countervailing. But in general, their behavior patterns fit into the strategies of survival, "adaptation", which under the Nazi occupation regime were quite common.

Key words: temporary military administration, Reichskommissariat «Ukraine», regional government, regional government, government, occupation regime, local population.

References:

- AUSBUZH** – Arkhiv upravlinnia Sluzhby bezpeky Ukrainy u Zhytomyrskii oblasti. [Archive of the Security Service of Ukraine in Zhytomyr region].
- DAVIO** – Derzhavnyi arkhiv Vinnycjkoji oblasti. [State Archives of Vinnytsia Region].
- DAVO** – Derzhavnyi arkhiv Volynskoi oblasti. [State archive of Volyn region].
- DAZH** – Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti. [State archive of Zhytomyr region].
- DARO** – Derzhavnyi arkhiv Rivnenskoi oblasti. [State archive of Rivne region].
- Honcharenko, O.M.** (2011). *Funktsionuvannia okupatsiinoi administratsii Raikhskomisariatu «Ukraina»: upravlinsko-rozporiadchi ta orhanizatsiino-pravovi aspekty (1941–1944 rr.): monohrafiia.* [Functioning of the occupational administration of the Reichskommissariat «Ukraine»: administrative and organizational-legal aspects (1941–1944)]. K.: NPU imeni M.P.Drahomanova, 2011. 600 s. [in Ukrainian].
- Honcharenko, O.** (2010). Orhany oblasnoho upravlinnia na terenakh Raikhskomisariatu «Ukraina»: orhanizatsiina struktura, kompetentsiia ta dosvid funktsionuvannia (1941–1944 rr.). [Apparatus of regional administration in the territory of the Reichskommissariat «Ukraine»: organizational structure, competenc and experience of functioning (1941–1944)]. *Chasopys ukrainskoi istorii – Journal of Ukrainian History*, 17, 37–41. [in Ukrainian].
- Honcharenko, O.M., Kunytskyi, M.P. & Lysenko, O.le.** (2014). *Systema orhaniv mistsevoho upravlinnia na terytorii raikhskomisariatu «Ukraina» ta «viiskovoi zony». 1941–1944 rr.* [The system of local government bodies on the territory of the Rayhskommissariat «Ukraine» and «military zone» 1941–1944 rr.]. K.: NAN Ukrainy, In-t istorii Ukrainy. 2014, 151 s. [in Ukrainian].
- Zek, B.** (2014). *Ukrainska dopomizhna administratsiia Lutska u roky natsystskoi okupatsii* [Ukrainian Lutsk Auxiliary Administration during the Nazi Occupation]. *Aktualni problemy vitchyznianoi ta*

.....
vsesvitnoi istorii: Zbirnyk naukovykh prats: Naukovi zapysky Rivnenskoho derzhavnoho humanitarnoho universytetu – Topical Problems of National and World History: Collection of Scientific Papers: Scientific Notes of Rivne State Humanities University, 25, 160–163. [in Ukrainian].

Zek, B. M. (2016). *Lutsk u roky natsystskoi okupatsii (1941–1944 rr.)* [Lutsk in the period of the Nazi occupation (1941–1944)]: (dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 – Istoriiia Ukrainy). Lutsk, 239 s. [in Ukrainian].

Ivanenko, A. (2019a). *Liudyna v umovakh hitlerivskoi okupatsii Ukrainy: suchasna vitchyzniana istoriohrafiiia* [A human under nazi occupation of Ukraine: modern national historiography]. *Chasopys ukrainskoi istorii – Journal of Ukrainian History*, 39, 113 – 123. DOI: 10.26661/swfh-2019-52-034. [in Ukrainian].

Ivanenko, A. (2019b). *Ukrainske suspilstvo v leshchatakh natsystskoho «Novoho poriadku»: ohliad suchasnykh vitchyznianskykh dysertatsiinykh doslidzhen* [Ukrainian Society in the Grip of the Nazi «New Order»: an Overview of Modern Domestic Dissertation Research]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu – Scholarly Works of the Faculty of History Zaporizhzhia National University*, 52, 30–37. doi: 10.26661/swfh-2019-52-034. [in Ukrainian].

Ivanenko, A. (2019v). *Funktsionuvannia mistsevykh yurydychnykh ustanov u zoni vidpovidalnosti Viiskovoi administratsii okupovanoi Ukrainy (1941–1943 rr.)* [Local legal institutions functioning in the field of military administration responsibility in the occupied Ukraine (1941–1943)]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Zbirnyk naukovykh prats. Serii: Istoriiia – Scientific papers of Vinnytsia Mikhaïlo Kotsiubynskyi State Pedagogical University. Series: History*, 29, 19–25. DOI: 10.31652/2411-2143-2019-29-19-25.

Kovalchuk, I. (2011). *Prykhid pokhidnoi hrupy OUN pid provodom Andriia Melnyka «Pivnich» do Zhytomyra u lypni 1941 r.* [Arrival of the OUN marching group led by Andrii Melnyk "North" to Zhytomyr in July 1941]. *Rozbudova derzhavy – State building*, 1–2, 153–166. [in Ukrainian].

Kovalchuk, I. (2013). *Osvitnii aspekt diialnosti obokh OUN na Zhytomyrshchyni u druhii polovyni 1941 roku* [Educational aspect of activity of both OUN in Zhytomyr region in the second half of 1941]. *Naukovyi chasopys NPU imeni M.P. Drahomanova. Istorychni nauky. Serii 6 – Scientific journal of NPU named after M.P. Drahomanov. Series 6. Historical Sciences*, 10, 304–315. [in Ukrainian].

Kovalchuk, I. (2015). *Kerivnytstvo pidpillia obokh OUN na Zhytomyrshchyni u period natsystskoi okupatsii: personalnyi sklad i sotsialno-politychnyi portret*. [Social and political portrait of leaders OUN underground in the Zhytomyr region in 1941–1943 years]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu – Scholarly Works of the Faculty of History Zaporizhzhia National University*, 42, 16–22. [in Ukrainian].

Kunyskyi, M. P. (2014). *Sotsialno-pravovyi status mistsevoho naselennia Raikhskomisariat «Ukraina» (1941–1944 rr.)*. [Operation of sifters and patrons in the regions of the Reichskommissariat «Ukraine»: analysis of judicial practice (1941–1944)]. Kyiv: PP «NVTs «Profi». 564 s. [in Ukrainian].

Stelnykovych, S.S. (2016). *Natsystskyi okupatsiinyi rezhym na terytorii Zhytomyrsko-Vinnytskoho rehionu i mistseve naselennia: paraleli isnuvannia y borotby (1941 – 1944 rr.)*. [The Nazi Occupation Regime in the Zhytomyr and Vinnytsia Region and the Local Population: Parallels in Daily Life and Struggle (1941–1944)]. (dys. dokt. ist. nauk: 07.00.01 – Istoriiia Ukrainy). Kyiv. 522 s. [in Ukrainian].

Shaikan, V. O. (2005). *Kolaboratsionizm na terytorii Reikhskomisariatu «Ukraina» ta viiskovoi zony v period Druhoi svitovoi viiny* [Collaboration on the territory of the Reichskommissariat «Ukraine» and the military zone during the Second World War]. Kryvyi Rih: Mineral. 564 s. [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 06.01.2020 р.
Статтю рекомендовано до друку 14.02.2020 р.